

dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

PRENSİP

<https://prensip.gen.tr>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

İlişki, Süreç ve Deneyim: E. P. Thompson'ın Sınıf Kuramı Relationship, Process and Experience: E. P. Thompson's Theory of Class

Tayfun YILDIRIM *

Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye.

Geliş Tarihi/Received Date: 14.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted Date: 17.11.2022

ÖZ

Sınıfı ilişki ve süreç olarak ele alan Edward Palmer Thompson, özgün bir Marksist sınıf kuramı geliştirmiştir. Sınıfları yapıların taşıyıcısı olarak ele alan yapısalci Marksizmi eleştiren Thompson, sınıfın özne olma gücüne vurgu yapmıştır. Sıradan insanın gündelik deneyimlerinde sınıfsal ilişkilerin izini süren Thompson, hümanist bir tarihsel metodoloji geliştirmiştir. E. P. Thompson'ın sınıf kuramını inceleme amacı güden bu çalışmada, Thompson'ın sınıfları geniş bir teorik spektrum doğrultusunda ve zengin bir kavramsal repertuar eşliğinde ele alarak Marksist sınıf kuramına büyük bir zenginlik kattığı gösterilmeye çalışılacaktır. Öncelikle Thompson'ın sınıf kuramının dayanmış olduğu hümanist tarih perspektifi açıklanmaya çalışılacak, daha sonra ise 'İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu' isimli eserindeki tezlerinden hareketle, ana hatlarıyla Thompson'ın sınıf kuramı incelenecektir. Thompson'ın sınıf kuramı, diğer Marksist sınıf kuramlarıyla (özellikle yapısalci Marksist sınıf kuramıyla) karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak, ilişki ve süreç olarak sınıf kavrayışının özgünlüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak ise Thompson'ın sınıf kuramının, özne-belirlenim, sınıf-yapı, praxis-tarihsel zorunluluk düalizmlerini aştığı tezi ileriye sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Deneyim, Edward Palmer Thompson, Hümanizm, Marksizm, Sınıf.

ABSTRACT

Edward Palmer Thompson, who considers class as a relation and a process, has developed an original Marxist theory of class. Thompson criticized structuralist Marxism, which treats classes as carriers of structures. He emphasized the power of the class to be a subject. Thompson, who traced the class relations in the everyday experiences of ordinary people, developed a humanistic historical methodology. In this study, which aims to examine E.P Thompson's class theory, Thompson's classes will be discussed in line with a broad theoretical spectrum and accompanied by a rich conceptual repertoire to show that he adds great wealth to Marxist class theory. First of all, it will be tried to explain the humanist historical perspective on which Thompson's class theory is based. Afterward, Thompson's class theory will be examined in general, based on his theses in his work titled 'The Making of the English Working Class'. Thompson's theory of class will be discussed in comparison with other Marxist class theories (especially structuralist Marxist class theory) and the originality of the concept of class as a relation and process will be shown. Finally, it will be argued that Thompson's theory of class transcends the dualisms of subject-determination, class-structure, praxis-historical obligation.

Keywords: Class, Edward Palmer Thompson, Experience, Humanism, Marxism.

Please cite this paper as follows/Atıf için:

Yıldırım, T. (2022). İlişki, süreç ve deneyim: E. P. Thompson'ın sınıf kuramı. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 133-144.
<https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1143718>

GİRİŞ

Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerin (iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji) en temel konularından biri olan toplumsal sınıflar, tartışmalı bir olgu olarak ön plana çıkmaktadır ve kuramsal/ideolojik farklılaşmaların izini sürebilmek için temel bir araç olma işlevini yükümlenmektedir. Toplumsal sınıflara ilişkin kuramların çoğulluğuna ve tartışmaların giriftliğine rağmen, Weberci ve Marksist olmak üzere iki temel paradigmanın ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Weberci ve Marksist sınıf kuramları, dayanmış oldukları temel açısından farklılık göstermektedir ve varsayımları doğrultusunda bir toplumsal dönüşüm modelini öngörmektedirler. Karl Marx, Batı toplumlarında ortaya çıkan siyasal/sosyal dönüşümü kapitalist ilişkilerin gelişmesi üzerinden anlamlandırırken, Max Weber ise bürokratik bir rasyonalitenin gelişiminin söz konusu dönüşümü ortaya çıkaran asıl etmen olduğunu vurgular (Wright, 2015). Ayrıca Weber (2011) kapitalist üretim tarzının gelişmesini Protestanlığın gelişimi üzerinden okuduğu ölçüde, ekonomiden ziyade ideolojik/düşünsel boyutları ön plana çıkarır. Marksist ve Weberci sınıf kuramları arasındaki paradigma farklılığı da anlamını burada bulmaktadır. Marksist paradigma, toplumsal dönüşümü sağlayan ve sınıflar arasındaki ayrımı karakterize eden asli unsur olarak ekonomiyi ele alırken, Weberci paradigma ideolojik/düşünsel dönüşüm süreçlerine odaklanmaktadır ve statü ekseninde bir sınıf kuramsallaştırmasına gitmektedir. Weber'e göre, statü grupları toplumsal tabakalaşmanın oluşmasında son derece etkili olmaktadır. Statüler, ekonomik ilişkilere indirgenemeyen ve sınıfsal ilişkilerden bağımsız olarak var olan bir derecelendirme biçimine denk düşmektedir. Statü, yaşam biçimlerine ve toplumsal hayat içerisinde kazanılan saygınlık ve itibar gibi niteliklere işaret etmektedir. Yaşam biçimi, eğitim süreci ve ifa edilen meslek, statüleri karakterize eden asli unsurlardır (Weber, 2012). Sınıf ve statü arasındaki Weberci ayrım, iki farklı süreçte temellenmektedir. Sınıf üretim süreçlerindeki konuma, statü ise tüketim süreçlerindeki konuma işaret etmektedir. Marksist kuram ise, üretici araçlara göre alınan konum ve üretim ilişkileri içerisinde ifa edilen rol ekseninde sınıf çözümlenmeleri yapar. Marksist kuram, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak işçilerin yoksullaştığını iddia ederken ve tarihsel dönüşümü sağlayan etmen olarak sınıf mücadelelerini görürken, Weberci paradigma ise, kapitalizmin alt sınıflar için pre-kapitalist üretim tarzlarından daha fazla imkân sunduğuna vurgu yapmaktadır ve sınıflar arasındaki çatışmanın toplumsal dönüşümü açıkladığı görüşünde değildir. Toplum kendisini meydana getiren ve üretim faaliyetini yürüten bireylerin en zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek üretim miktarını aşan bir seviyede üretimde bulunabilecek bir gelişme aşamasına ulaştığında, bir üretim fazlasına sahip olur ve Marx, bu fazlayı "artık-ürün" olarak tanımlar (Selik, 1982). Toplumsal fazla ya da artık-ürünün (veya artı-emeğin) kime ait olacağı, toplumun belli bir gelişme dönemindeki toplumsal üretim ilişkilerine göre belirlenir. Kapitalist üretim tarzında üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olan burjuvazi, artık ürüne sahip olmaktadır ve işçi sınıfı üzerinde sömürü mekanizmalarını işletmektedir.

Yapı ve özne arasındaki gerilimin, sosyal bilimlerin temel düalizmlerinden biri olduğunu iddia etmek mümkündür. Marksizm içindeki sınıf kuramına ilişkin tartışmalar da böyle bir teorik hat üzerinden ilerlemektedir ve kimi zaman yapı kimi zaman ise özne ön plana çıkarılarak sosyalizme geçişe ilişkin farklı tahayyüller geliştirilmektedir. İkinci Enternasyonal'in mekanik ve ekonomik indirgemeci tarih anlatısına bir karşı çıkışta

ifadesini bulan tarihselci Marksizm, sınıf bilincinin özerkiğine ve insan iradesine vurgu yapar. Bu eğilimin önemli bir temsilcisi olan Georg Lukács (1998)'a göre toplumsal hayatı kendi sınıf bilinci doğrultusunda kuran sınıf, egemen sınıf pozisyonundadır ve sosyalizm işçi sınıfının bilincinin gelişimine uygun düşen bir siyasal/ekonomik/toplumsal modeldir. Özneyi ve insanı merkeze alan yaklaşımlara eleştirel yaklaşan Louis Althusser ise, bir toplumsal formasyonun ekonomik, ideolojik ve siyasal kertelerin çelişkili birlikteliğiyle karakterize olduğuna işaret eder (Althusser, 2002) ve yapıyı ön plana çıkararak toplumsal sınıfların yapının taşıyıcısı olduğuna dikkat çeker (Althusser, 1987). Toplumsal sınıfların, ya salt anlamda belirlenen ya da özne olarak ele alınması, Marksist sınıf kuramında bir düalizmi beraberinde getirmektedir.

Sınıfın deneyim ekseninde kendisini oluşturduğunu ve ilişkisel bir sürece tekabül ettiğini belirterek özgün bir Marksist sınıf kuramı geliştiren Edward Palmer Thompson, ilerlemeci/mekanik tarih anlatılarına karşı hümanist bir tarihsel metodoloji geliştirir ve 'İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (The Making of the English Working Class)' isimli ünlü eserini böyle bir perspektifle kaleme alır. Mekanik tarih anlatısının 'insanı' tarihsel güçlerin belirlediği basit bir nesne olarak ele almasına ve yapısalcı Marksizmin sınıfları yapının taşıyıcısı olarak görmesine bir karşı çıkışta ifadesini bulan Thompson'ın sınıf kuramı, 'sınıf'ı ve 'insan'ı merkeze alır. Bu çerçevede Thompson hem İkinci Enternasyonal'de temsil olunan mekanik tarih anlayışına/ekonomik indirgemeciliğe hem de tarihi kertelerin birliği ekseninde yorumlayarak soyut bir yapılar ve düzeyler sorunsalına hapsolan yapısalcı Marksizme eleştirel yaklaşır. Thompson, kapitalizme pre-kapitalist unsurlar (dayanılmaya dayalı iş bölümü, ekonominin basitliği, doğal yaşam biçimi) referansıyla eleştiriler getiren William Morris'in açtığı güzergahtan ilerlemiş ve Marksizme romantik bir boyut katmıştır. Thompson'ın sınıf kuramına göre, sınıflar donuk bir şekilde ele alınamazlar, bir süreç ve ilişki olarak var olurlar. Thompson'ın bu özgün katkısı, sınıfların sınıf mücadelelerinden bağımsız olarak ele alınamayacağına işaret eder. Thompson'ın sınıf kuramı, sınıf mücadelelerinin farklılaşan ritmini ve veçhelerini (ekonomik, siyasal, kültürel) tarihsel süreç içerisinde incelemeyi olanaklı kılar. Bu çalışmada ilk olarak Thompson'ın sınıf kuramı ve sınıf kuramının beslendiği düşünsel kaynaklar açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Thompson'ın sınıf kuramının yapısalcı Marksizmle olan farklarına dikkat çekilerek özgünlüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak ise, Thompson'ın sınıf kuramının, özne-belirlenim, sınıf-yapı, praksis-tarihsel zorunluluk düalizmlerini aşmak açısından önemli bir imkân verdiği açıklanma amacı güdülecektir.

1) 'Balina'nın Dışına Çıkmak: Aşağıdan Tarih ve Kapitalizmin Romantik Eleştirisi

Marx'ın "katı olan her şey buharlaşıyor" sözünde cisimleştiği üzere, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak geleneksel yaşam tarzları, ekonomik/sosyal/siyasal ilişki örüntüleri ve bilinç biçimleri kökten değişmiştir. Modernizm, bireyleri yeni sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkiler ağı içerisine çekmekteydi ve geleneksel olan bütün unsurları aşındırmaktaydı. Geleneksel toplumsal ilişkilerin ve yaşama biçimlerinin modernizmle birlikte radikal bir değişikliğe uğradığına işaret eden Anthony Giddens (1994), bu durumun tarihteki en köklü dönüşüme tekabül ettiğini vurgular. Modernizm topluma, tarihe ve zamana ilişkin yeni bir tasavvurda cisimleşmektedir ve bu tasavvur sosyal bilimlere de yansımıştır. Bu duruma paralel

olarak, en somut örneğini aydınlanma felsefesinde gösterdiği üzere tarih, ilerlemeci bir mantıkla ele alınmaya başlanmıştır. Aydınlanmanın düşünsel paradigması içerisinde ‘bugün’ün ‘dün’den daha iyi olduğuna ilişkin bir anlatı geliştirilmiştir ve bu durum tarihçiye toplumsal gelişim yasalarını bulma misyonunu vermiştir. Doğa bilimcisi gibi tarihçi de olayların çokluğunun ve karmaşıklığının ardında gizli bulunan yasayı keşfetmeli ve tarihsel olguları bu yasalar aracılığıyla açıklayarak tikel olayları birbirine bağlamalıdır (Gökberk, 1997). İkinci Enternasyonal örneğinde olduğu üzere, Marksist kuramın içerisinde de ilerlemeci tarih anlayışına uygun olarak, kapitalizmin yarattığı sorunları tarihsel güçlere havale eden ilerlemeci/mekanik bir tarih anlatısı bulunmaktadır.

İngiliz Marksist tarihçilerinin önemli bir temsilcisi olan Edward Palmer Thompson ise, mekanik/ilerlemeci tarih anlayışının ‘insan’ı ikinci plana attığını belirtir ve kapitalizmin sıradan insanın dünyasında yarattığı dönüşümün izini sürer. Ayrıca Thompson ilerlemeci tarih anlatısına tezat oluşturacak bir şekilde, kapitalizmi pre-kapitalist unsurlar (toplumsal dayanışmaya dayalı iş bölümü, doğal yaşam biçimi, ekonomik ilişkilerin basitliği) çerçevesinde de eleştirerek sosyalizm idealini romantik öğelerle buluşturur. İngiltere’de sanayi devrimine ve kapitalist üretim biçimlerinin gelişmesine paralel olarak insanların gündelik hayatı, değer yargıları ve geleneksel ilişki biçimleri radikal bir biçimde değişmiştir ve ‘sıradan’ insanlar (ev kadınları, dokuma işçileri, gündelik temizlikçiler) bu değişime farklı araçlarla direnç göstermiştir. Thompson, direniş biçimlerinin romantik ve geleneksel kaynaklardan da beslendiğine dikkat çekerek, İngiliz emekçilerinin sömürüye karşı çıkış biçimlerinin çoğulluğuna işaret eder. Makinelerin kırılması, pre-kapitalist yaşam biçimlerine özlem duyulması, kapitalist dönüşümün yarattığı eşitsizliklere karşın dine sığınılması gibi direniş biçimleri bu duruma işaret etmektedir. Thompson, kapitalist sömürü ilişkilerine karşı çıkışta ifadesini bulan direniş biçimlerini, karşı koymacı gelenek (*Old Dissent*) olarak adlandırır ve işçi sınıfının kendisini oluşturma sürecinde karşı koymacı geleneğin çok etkili olduğunu ifade eder.

İnsanı tarihin mekanik yasalarının kaçınılmaz sonucu olarak ele alan ve böylece insanın eylemini/değer yargılarını/özerkliğini ikinci plana atan Stalinist tarih anlayışını da bu bağlamda eleştiren Thompson, İngiliz Komünist Partisi’nin Stalinist tutumu nedeniyle partiye muhalif bir tavır sergilemiştir. Sovyetler Birliği’nin 1956 yılında Macaristan’ı işgalini İngiliz Komünist Partisi’nin desteklemesi nedeniyle, partiden çok sayıda üye istifa etmiştir ve istifa eden isimler içerisinde Thompson da bulunmaktadır (Kaye, 2009). Partiye muhalif isimler, Thompson’un önderliğinde ‘*The Reasoner*’ dergisi etrafında toplanır ve derginin yayın çizgisi, anti-Stalinist bir ekseninde gelişir. Dergide, ‘sosyalist hümanist’ bir ekseninde tarihi yapanın insan olduğu belirtilir ve insanların değer yargılarıyla, bilinç biçimleriyle ve karşı koyma tarzları/yöntemleriyle mücadeleye aktif olarak katıldıkları vurgulanır.

Soğuk savaş döneminin yaratmış olduğu kutuplaştırıcı konjonktürde, Batılı aydınlar sosyalizmi doğrudan Stalinizmle ilişkilendirerek mahkûm ediyordu ve söz konusu tutum, sosyalizmin farklı türlü tanımlama girişimlerini akamete uğratıyordu. Öte taraftan, Sovyetler Birliği’nin politikalarına yönelik en küçük eleştiride bulunan Marksist/sosyalist düşünürler Batı’nın ajanı olmakla suçlanıyordu. Bu durum her türlü teorik açılıma ve yaratıcılığa ket vuruyordu. Thompson (1981) bu iki farklı tutumun birbirini besleyerek kapalı devre bir sistem yarattığına işaret eder ve kapalı sistemi

metaforik bir ifadeyle ‘balinanın içerisinde’¹ olmaya benzetir. Balinanın dışına çıkmak ve düşünsel konfor alanını terk etmek gerektiğini ifade eden Thompson, Stalinist sosyalizm anlayışından farklı bir sosyalizmin düşünsel temellerini atmaya girişir. Mekanik/ilerlemeci Stalinist tarih anlayışına karşı, pre-kapitalist toplumsal ilişkiler/yaşama biçimleri referansı ile kapitalizmin romantik bir eleştirisini yapan E.P. Thompson, bu eleştirilerinin düşünsel temellerini William Morris’te bulur. Kapitalist üretim tarzının katı bir iş bölümüne dayanması ve kapitalizmin ‘bencillik’ ‘kâr etme arzusu’ ‘bireysellik’ gibi temaları ön plana çıkarması, Morris’in romantik eleştirilerinin başlangıç momentini oluşturmaktadır. Pre-kapitalist toplumsal ilişkilerin, basit, doğal ve karşılıklı dayanışmaya dayalı yönünü ön plana çıkaran Morris, kapitalizmi geçmişten devralınan romantik değer yargıları ekseninde eleştirir ve sosyalizm idealini bu çerçevede düşünmenin önünü açarak, mekanik/ilerlemeci tarih anlatısına aykırı bir tutum takınır. Ayrıca Morris kapitalizmin bireylerin gündelik hayatındaki yansımalarına odaklanır ve alt sınıfların bu dönüşüme mikro-düzeyde karşı koyuşlarının izini sürer. Thompson (1976)’a göre Morris’i özgün bir düşünür yapan asıl unsur, sosyalist idealleri gelenekten devraldığı kavramlarla tekrar inşa etmesidir. Thompson kapitalizmin romantik eleştirisinin sosyalistler tarafından sahip çıkılması gereken bir eleştiri biçimi olduğunu ve bu perspektifin, insan merkezli hümanist bir sosyalizmin inşası için önemli bir imkân verdiğini belirtir.

Thompson, Morris’in kapitalizmin eş zamanlı olarak ortaya çıkan ahlaksal, kültürel ve ekonomik sömürü üzerinde temellendiğini gösterdiğini ifade eder ve Morris’in dikkat çektiği bu hususa büyük bir önem verir ve tarih perspektifini bu doğrultuda genişletir. Ekonomik, ahlaksal, sosyal ve kültürel örüntüler ağı içerisinde kapitalist ilişkilerin niteliğinin ve işçi sınıfının direniş stratejilerinin izini sürmesine imkân verecek bir sınıf kuramı ve tarihsel metodoloji inşa eder. Morisci hümanist bir perspektifle ‘insanı’ merkeze alan ve tarih kuramını bu ekseninde geliştiren Thompson, Eric Hobsbawm tarafından ‘aşağıdan tarih’ olarak tanımlanan tarih metodolojisine yakın bir pozisyonda konumlanır. Hobsbawm, ana akım tarih yazıcılığının büyük insanların (liderlerin, komutanların, imparatorların) kahramanlık hikayesine odaklanmasının aksine, aşağıdan tarihin sıradan insanı, onun yaşamını ve mücadelesini araştırma konusu yaptığını belirtir. Bu çerçevede aşağıdan tarih, tarihin asıl devindirici gücünün sıradan insan olduğunu gösterir (Hobsbawm, 1999).

2) ‘İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu’na Giden Yol: Hümanist Tarih Metodolojisi

İngiliz Devrimi’nin burjuva devrimlerinin tipik bir örneği olarak kabul edilen Fransız Devrimi’nden farklı süreçleri ihtiva etmesi ve İngiltere’de egemen sınıfların karmaşık örüntüsü (aristokrasinin siyasi hakimiyetinde burjuvazinin ekonomik egemenliğini sürdürmesi), İngiliz Devrimi’ne ve İngiliz toplumsal formasyonunun sınıf karakterine ilişkin bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. E. P. Thompson, Tom Nairn, Perry Anderson ve Nicos Poulantzas arasındaki İngiltere toplumsal formasyonunun özgünlüğüne ilişkin tartışma², Thompson’ın ‘İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu’ isimli

¹ Thompson, George Orwell’den hareketle bu metaforu kullanır. Orwell, gerçek dünyayla yüzleşmekten kaçınmak için kendisini kapalı bir sisteme hapseden düşünce tarzını, balinanın içinde olmaya benzetir.

² Bahse konu olan tartışmada Tom Nairn de Perry Anderson’a paralel tezler geliştirir ve işçi sınıfının saf bir burjuva ideolojisiyle karşılaşmadığı için burjuvazinin anti-tezi olacak bir sınıf bilinci geliştiremediğini

çalışmasında kullandığı tarih metodolojisini ve sınıf kuramının dayandığı temel perspektifi kavramak açısından oldukça önemli bir tartışmadır. Perry Anderson'a göre, İngiliz Devrimi'nin zamanından önce gerçekleşmesine bağlı olarak, İngiliz burjuvazisi hakimiyetini tesis edememiştir ve toprak sahiplerinin hegemonik sınıf pozisyonunda olduğu iktidar blokuna eklenmemiştir. İç savaşta din unsurunun hâkim olmasında da kendisini gösterdiği üzere, burjuvazi bütünlüklü bir dünya görüşü geliştiremeyerek ampirist bir dünya görüşüne bağlı kalmıştır. İngiliz Devrimi'nin zamanından önce gerçekleşmesine paralel olarak güçlü bir işçi sınıfı hareketi ortaya çıkamamıştır ve işçi sınıfı kendi ideolojisini oluşturamamıştır. Burjuvazinin ampirist dünya görüşünü benimsemesine benzer bir şekilde proletarya da kendi sınıf bilinci geliştirememiş (Marksist teoriye yönelmemiş) ve fabianizm örneğinde olduğu üzere revizyonist bir eğilim içerisine girmiştir. Bu tezler doğrultusunda, "işçi sınıfı büyük sayısal üstünlüğüne rağmen İngiliz toplumunun asli yapısını bundan sonra değiştiremez" ifadesiyle Perry Anderson (1964), İngiliz işçi sınıfının krizinin tarihsel bir süreçten neşet ettiğine işaret eder.

Thompson (1965), Anderson'ın tarihsel süreci soyut bir teorik modelden hareketle incelediğini ve Fransız Devrimi'ni genel bir şablon olarak ele alarak İngiliz Devrimi'ni mahkum etmeye çalıştığını belirtir. Teoriyi mutlaklaştırıp tarihsel süreci modele uydurmaya çalışma girişimini eleştiren Thompson, bu yaklaşımın tarihsel sürecin inkârı anlamına geldiğini ve sınıflar arasındaki ilişkileri tespit etmeyi zora soktuğunu belirtir. Thompson'a göre, tarihsel süreç teoriye uymuyorsa şayet yapılması gereken tarihsel süreci reddetmek değildir, teoriyi revize etmektir. Tarihe soyut modeller aracılığıyla yaklaşma eğiliminin Perry Anderson örneğinde olduğu üzere birçok Marksist düşünürde bulunduğunu belirten Thompson, bu durumun tarihin içerisine nüfuz ederek sınıfsal ilişkileri incelemeyi akamete uğrattığını belirtir. Thompson (1965)'a göre, tarihe gerçek insanlar arasındaki ilişkiler olarak bakılmalıdır, teorinin öngördüğü olması gereken biçiminde değil. Bu bağlamda Anderson'ın dini ele alış biçimine eleştirel yaklaşan Thompson, Katolik Kilisesi'nin gücünü kaybetmesine paralel olarak, Protestanlığın güç kazandığını ve bu durumun gerçekliğe (ampirizm) bağlı bir düşünce biçimi yaratarak İngiliz toplumuna yaydığını belirtir. Dolayısıyla Perry Anderson'ın iddiasının aksine, İngiltere'de din feodal bir kalıntı olarak değil, Protestanlığın zaferine bağlı olarak ortaya çıkmıştır ve gerçekliğe sadakat olarak var olmuştur. Thompson söz konusu örneğin de gösterdiği üzere, tarihsel/sosyal olguları her toplumun özgün koşulları içerisinde incelenmesi gerektiğine işaret eder ve tarihçinin görevinin her toplumun özgün koşullarında toplumsal/sınıfsal ilişkilerin izini sürmek olduğunu belirtir.

Tarihsel olgu ve teori arasındaki ilişkiyi tartışmaya açan Thompson, tarihsel süreci inceleyebilmek için teoriye gereksinim olduğunu kabul etmekle beraber, teorinin mutlaklaştırılmaması ve esnek tutulması gerektiğini belirtir. Teoriyle gerçeklik arasındaki diyalogun entelektüel üretimin ön koşulu olduğunu belirten Thompson (1965), tarihsel

vurgular. Bu nedenle işçi sınıfının kendisini devrimci bir sınıf olarak inşa edemediğini belirtir (Nairn, 1964). Nicos Poulantzas ise Anderson ve Nairn'in tarihsel süreci bir sınıf-öznenin bütünlüklü dünya görüşü çerçevesinde ele aldıklarını belirtir ve bu yaklaşımı eleştirir. Poulantzas (2013)'a göre toplumsal formasyonu bir arada tutan sınıf bilinci değil, kapitalist üretim tarzındaki kertelerin (ideoloji, ekonomi ve politika) çelişkili birliğidir.

olguları teoriye uydurmaya çalışan veya teoriyi tarihsel olguların üzerinde konumlandırarak yaklaşımlara eleştirel yaklaşır, teorinin olgusal denetime tabi olması gerektiğini belirtir.

Marx tarihsel materyalist perspektifini, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiden hareketle inşa eder ve ekonomik ilişkilerin, siyasal düzeyi, hukuksal/toplumsal ilişkileri, bilinç biçimlerini belirlediğini vurgular. “Üretim ilişkilerinin tümü toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukukî ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur” (Marx, 1979). Marx’ın altyapının üstyapı üzerindeki belirleyiciliğine yapmış olduğu vurgu, ortodoks Marksizm tarafından mutlak bir belirleyicilik olarak ele alınmıştır ve bu durum ekonomik indirgemeci bir yorumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Thompson’a göre siyasal, dinsel, kültürel bütün süreçleri ekonomik bir temelden hareketle açıklama girişimi, mekanik bir tarih anlatısına hapsolür ve tarihsel olguların yanlış yorumlanmasına neden olur. Sosyalist bir hümanizm ekseninde tarihsel metodolojisini inşa eden Thompson, mekanik ve ekonomik indirgemeci yorumlardan kopmak gerektiğini belirtir ve insan faktörünü ön plana çıkarır. Thompson (1965)’a göre, tarihinin incelemesi gereken asıl unsur, insanların kendilerinin seçmediği karmaşık toplumsal/siyasal/ekonomik ilişki örüntüleri içerisinde kendi tarihlerini nasıl inşa ettikleridir.

Ekonomik indirgemeci ve mekanik ilerlemeci anlayışlardan kopmak gerektiğini belirten Thompson, insan eylemini ve bilincini tarihsel yasalara bağlayan yaklaşımlara eleştirel yaklaşır. Thompson’a göre insan eylemine ve bilincine özerklik tanıyacak bir tarih teorisi inşa etmek ve tarihsel olguları bu çerçevede incelemek gerekmektedir. Kapitalizmin insanlar arasındaki her türlü ilişkiyi ekonomik bir temelden hareketle ele aldığını ve ekonomik indirgemeci anlayışın da bu tutuma hapsoldüğünü belirten Thompson, kapitalizme direnmenin farklı biçimlerinin (kültürel, sosyal, ekonomik, siyasal) olabileceğini ve direnmenin hangi biçiminin daha önemli olduğuna apriori karar verilemeyeceğini belirtir.

Tarihsel metodolojisini hümanist bir perspektiften inşa eden Thompson, toplumsal failer arasındaki kültürel, ekonomik, sosyal örüntüler ağını merkeze alır. Thompson, soyut modellere bağlı kalarak tarihsel olguların karmaşıklığını göz ardı eden, ekonomik indirgemeci, mekanik tarih anlayışlarını ise eleştirir. Thompson’ın tarih metodolojisi sosyalist hümanist bir ekseninde gelişmektedir. Hümanist bir tarihsel metodoloji inşa eden Thompson, insanı tarihsel yasalar veya ekonomik ilişkiler tarafından belirlenen bir nesne olarak değil, tarihi yapan bir özne olarak ele alır. Sınıfsal faillğe, gündelik hayatın içerisindeki direniş stratejilerine, sınıfsal ilişkilerin farklı veçhelerine, sıradan insanın hayatında kapitalist sömürünün etkilerine odaklandığını ‘*İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*’ isimli çalışmasında böyle bir tarihsel metodolojiden hareket eden Thompson, özgün bir Marksist sınıf kuramı geliştirmiştir.

3) İlişki ve Süreç Olarak Sınıf: Thompson’ın Sınıf Kuramı

Marksizm tarihsel materyalist anlayışa uygun olarak tarihi, sınıf mücadeleleri çerçevesinde açıklar. “Günümüze kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir” (Marx & Engels, 2017). Marksizmin sınıf mefhumunu ele alış biçimi, onu diğer sınıf kuramlarından ayıran temel noktalardan birine işaret eder. Marksist sınıf teorisinin epistemolojik çerçevesinin oluşmasında ‘sömürü’ ve ‘sınıf mücadelesi’ mefhumları önemli bir rol oynar. Marksist teori üretim araçlarına göre alınan konum ve artı-değerin

temellükü üzerinden bir sınıf kavramsallaştırmasına gider. Bu doğrultuda üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan ve işçi sınıfı tarafından üretilen artı-değeri temellük eden sınıf burjuvazi, emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan ve ürettiği artı-değer burjuvazi tarafından gasp edilen sınıf ise proletarya olarak adlandırılır. Marx ‘artı-değer’ ve ‘emek-değer’ kuramları aracılığıyla kapitalist üretim tarzında, sömürü mekanizmalarının nasıl işlediğini göstermiş ve kapitalist üretim ilişkilerinin sömürü ilişkileri olduğunun altını çizmiştir. Marksizm toplumsal hayatta temel belirleyici gücün sınıflar olduğunu vurgular ve ideolojik, siyasi, dinsel çatışmalar gibi farklı motiflerle ortaya çıkan çatışmaların kökeninde sınıf mücadeleleri olduğuna işaret eder. “Buna göre politik, dinsel, felsefi ya da başka herhangi bir ideolojik amaçlı olsun tarihteki bütün çatışmalar, toplumsal sınıflar arasındaki çatışmanın en açıklayıcı halidirler. Bu sınıfların varlığı ve dolayısıyla aralarındaki koalisyonlar, ekonomik gelişmeleriyle üretim tarzlarıyla belirlenmişti” (Engels, 1976).

Sınıfların üretim araçlarına göre alınan konum ve üretim ilişkileri içerisinde oynanan rol ekseninde tanımlanması, yapı/sınıf, belirlenim/özne düalizmlerine neden olmuştur ve Marksist teori içerisindeki sınıf tartışmaları bu doğrultuda karakterize olmuştur. Bazı düşünürler üretim araçlarına göre alınan konumu ve nesnel belirlenimleri ön plana çıkararak yapısalcı bir tutum benimsenmiş, buna karşın sınıf faillğine ve üretim ilişkilerine vurgu yapan düşünürler ise ‘özne’nin tarih yapma gücüne işaret etmişlerdir.

Thompson, sanayi devrimi ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi neticesinde yaşam biçimleri köklü bir şekilde dönüşen İngiliz emekçilerinin direnişlerini tematik hikayeler eşliğinde anlattığı *‘İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu’* isimli çalışmasında, yapı-özne düalizmini aşmaya çalışarak sınıfı bir ilişki ve süreç olarak kavrar. Sınıfı bir yapı olarak kavrayan ve salt anlamda belirlenen bir nesne olarak ele alan yaklaşımlara karşın, sınıfın dinamik karakterine ve sınıfın deneyim ekseninde kendisini oluşturma sürecine odaklanır. Thompson’ın bahse konu olan görüşlerini net olarak aşağıdaki ifadelerinde bulmak mümkündür.

“Sınıftan, ilişkisiz ve birbirine benzemez gibi görünen bir dizi olayı, hem deneyimin hammaddesinde hem de bilinçte birleştiren tarihsel bir fenomeni anlıyorum. Bunun tarihsel bir fenomen olduğunun altını çiziyorum. Sınıfı bir ‘yapı’ ve hattâ bir ‘kategori’ olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekten olan (ve oluşumu da gösterilebilen) bir şey olarak görüyorum” (Thompson, 2004).

Sınıfı tarihsel süreç içerisinde ilişkiyel bir perspektifle kavrayan Thompson, tarihsel moment ilişkiselliğinden soyutlandığında ve belirli bir anda durdurulduğunda, sınıfı tespit edebilmenin imkânsız olduğunu belirtir ve sınıfların sadece dinamik ilişkiyel bir sürecin içerisinde incelenebileceğine dikkat çeker. Sınıf nosyonunun tarihsel ilişki nosyonunu gerektirdiğini belirten Thompson, hümanist tarihsel perspektifine uygun olarak sınıf ilişkilerinin gerçek insanlar arasında ilişkide somutlaştığına dikkat çeker ve ilişkisellikten soyutlanmış bir sınıf ontolojisinin mümkün olmadığını belirtir. Thompson bu duruma, aşağıdaki alıntıda dikkat çeker.

“Her biri bağımsız olarak var olan iki birbirinden farklı sınıfa sahip olamayız ve bunları birbiri ile ilişkiye sokamayız. Aşıklar olmadan aşk olmaz; köy eşrafı ve çalışanlar olmadan da riayet olmaz. Ve ne zaman birtakım insanlar (paylaşılan ya da tevarüs edilen) ortak deneyimlerin sonucu olarak aralarındaki çıkarların özdeşliğini, çıkarları

kendilerinininkinden başka (ve genellikle karşı) olanlara göre duyumsar ve ifade ederlerse o zaman sınıf oluşur” (Thompson, 2004).

Bu çerçevede sınıfları sınıf mücadelesinin içerisine yerleştiren Thompson, sınıf mücadeleleri olmadan sınıfların olamayacağına işaret eder ve sınıfların kendilerini oluşturmasında deneyimin önemine vurgu yapar. İnsanlar belirli toplumsal koşulların içerisinde doğarlar ve iradelerinin dışında şekillenen üretim ilişkileri ekseninde varlıklarını sürdürürler, sınıf deneyimini koşullandıran parametreler bunlar olsa da Thompson, mekanik bir belirlenim ilişkisi kurmaz. Sınıf bilinciyse, sınıf deneyimlerinin kültürel süreçler içerisinden insan toplulukları tarafından işlenmesinden neşet etmektedir ve bu durum sınıf bilincinin belirli yasalarla çerçevenemeyeceğini gösterir. Benzer deneyimleri yaşayan sınıfların tepki ve tutumlarında bir mantık bulunabilse de kültürel, sosyal ve tarihsel koşullar ekseninde sınıf bilinci farklılaşır ve hiçbir zaman tam olarak öngörülemez. Böylece mekanik belirlenimci sınıf bilinci anlayışından kopan Thompson, deneyimin farklı kültürel ve tarihsel kodlar bağlamında ilişkisel bir süreç doğrultusunda işlenerek sınıf bilincinin oluştuğunu belirtir.

İşçi sınıfına üretim araçlarına göre konumunun veya üretim ilişkileri içerisinde oynadığı rolün doğrudan bir bilinç vereceğini iddia eden mekanik sınıf bilinci anlayışından ve sınıflara dışarıdan bilinç götürme gayreti güden bilinç ikameciliğinden koparak özgün bir sınıf bilinci anlayışının temellerini atan Thompson, sınıfın bir ilişki ve süreç olarak kavranmasının önemine vurgu yapar. Bu tür hatalı sınıf bilinci anlayışlarının sınıfın statik bir olgu olarak ele alınmasından neşet ettiğini belirtir. “Sınıfın bir nesne değil de bir ilişki olduğunu hatırlarsak, bu şekilde düşünemeyiz. ‘O’nun varoluşu ne ideal bir çıkar ya da bilince sahip olmak ne de Ayarcı’nın masasında yatan bir hasta şeklindedir” (Thompson, 2004). Thompson’ın çözümlerinin genel tezine göre, sınıflar içinde oluştukları kültürel ve toplumsal formasyonun ürünleri olarak ele alınmadığı müddetçe anlaşılabilirler. Thompson’a göre sınıf “toplumsal ilişkilerde, kurumlarda ve değerlerde gözlemlenecek bir ilişki ve süreçtir. Başka bir deyişle sınıf, yalnızca süreçlerde görülebilen bir olgudur” (Wood, 2016).

E. P. Thompson’ın ilişkisel bir süreç olarak sınıfı kavraması, sınıfı tarihin öznesi olarak ele almasını beraberinde getirir. Thompson, işçi sınıfına bir özerklik tanımaksızın yapıların belirlenimi olarak ele alan ve böylece işçi sınıfını nesne pozisyonuna indirgeyen yaklaşımlara eleştirel yaklaşır. Marksist kuramın en önemli sorunsallarından biri olan tarihin öznesi meselesi, Marx ve Hegel arasındaki tartışmaya kadar geri götürülebilenecek uzun bir geçmişe sahiptir. Tarihi İdea’nın gelişim seyri üzerinden anlamlandıran ve tarihsel gelişimle düşünsel gelişim arasında korelasyon kuran Hegel’e itiraz eden Marx, tarihi sınıf mücadeleleri ekseninde kitlelerin yaptığını belirtir (Öngen, 1994). Marx’ın kitleler ifadesinden ne anlaşılması gerektiği Marksizm içerisinde farklı teorik yönelimler doğrultusunda tartışılmıştır. Kapitalist üretim tarzını ekonomi, siyaset ve ideoloji olarak üç kerteğe ayıran Althusser (2002), her kertenin kendine özgü ve özerk çelişkiler ürettiğini ve kapitalist toplumun karmaşık bir sürecin üstbelirlenmesiyle karakterize olduğunu vurgular. Kapitalist toplumsal formasyonun üstbelirlenimle oluşmasına paralel olarak, sınıflarda sınıf mücadeleleri tarafından üstbelirlenir. Toplumsal formasyonun özgün belirlenimlerinde sürmekte olan ekonomik, ideolojik ve siyasal sınıf mücadeleleri, sınıfları üstbelirler ve sınıflar bu kertelerin bileşkesi olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla Althusser’e göre, sınıflar yapının taşıyıcısıdır. Bu ekseninde tarihin öznesi sorunsalının

idealist bir sorunsal olduğuna işaret eden Althusser, öznenin bilinçli eylemde bulunan kişi/ kolektivite anlamına geldiğini, tarihsel sürecin ise karmaşık bir sürecin üstbelirlenmesiyle karakterize olduğunu ve bu sürecin bir özneye mal edilemeyeceğini belirtir. Althusser, tarihin bir öznesi değil bir motoru olduğunu ve bu motorun sınıf mücadeleleri olduğunu belirtir. “Evet, tarih bir ‘öznesiz ve ereksiz süreçtir’, içinde ‘insanların’ toplumsal ilişkilerin belirlenimi altında özne olarak hareket ettikleri verili durumlar, sınıf kavgasının ürünüdürler. Demek ki, tarihin, terimin felsefedeki anlamında bir öznesi yoktur, bir motoru vardır: O motor Sınıf Kavgasıdır” (Althusser, 1987).

Sınıfları deneyim temelinde ilişkisel bir süreç olarak ele alan ve böylece sınıfı tarihsel bir kategori olarak gören Thompson, Althusser’in soyut bir yapılar ve düzeyler sorunsalına hapsedildiğini ve böyle bir epistemolojinin sınıfın ontolojisini kavramaktan uzak olduğunu belirtir. Teoriyle tarihsel olgu arasındaki diyalogun inşa edilmesi gerektiğine işaret eden Thompson, Althusser ve takipçilerinin teorik bir sapma içerisine girdiklerini belirtir. “Althusser’in gözardı ettiği şey, toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasındaki diyalogdur. Açıktır ki bu diyalog her iki yönde de ilerler” (Thompson, 1994). “Althusser ve diğerleri tarihçileri hiçbir teoriye sahip olmamakla suçladığında, saflık ve uyumsuzluk olarak ele aldıkları şeyin açık ve bilinçli reddiye olabileceğini düşünmelidirler: Durağan analitik kavramların, tarihe uygun olmayan bir mantığın reddi” (Thompson, 1994). Althusserci epistemolojiyi bu çerçevede eleştiren Thompson, ‘öznesiz tarih’ anlayışına da karşı çıkarak, insanların belirli nesnel koşullar altında kendi tarihlerini yaptığını vurgular ve sınıfsal failliği ön plana çıkarır. Althusser’in sınıfları yapıların taşıyıcısı olarak anlamlandıran teorik yöneliminin ise (yanlış bir sınıf kavrayışına dayanmasının yanı sıra), politik eylemi felce uğrattığını ve bu perspektiften sosyalist bir devrimin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtir. Tarihi değiştirme gücüne haiz tek güç, ilişkisel bir sürecin ifadesi olan ve ortak deneyimler ekseninde sınıf bilincini oluşturarak kendini var eden sınıflardır. Thompson’a göre, kapitalizmin yarattığı tutsaklıktan insanlığı kurtarma gücüne haiz yegane güç tarihin öznesi olarak işçi sınıfıdır.

SONUÇ

Sınıfı deneyim ekseninde kendisini oluşturan bir ilişki ve süreç olarak kavrayan E.P. Thompson, dinamik bir sınıf anlayışı geliştirerek, süreçten soyutlanmış donuk bir sınıfın olamayacağını ve sınıfların yalnızca sınıf mücadelesi içerisinde var olabileceğini göstermiştir. Tarihin belirli yasalarının insanı nesneye dönüştürmesine ve sınıfları yapının taşıyıcısı olarak gören yapısalcı Marksizme karşı çıkan Thompson, bu teorik yönelimlerden kaçınmaya çalışırken iradeci ve öznelci bir sınıf kuramı geliştirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Sosyal bilimlerin temel problematiği olan özne-yapı gerilimi, Marksizm içi tartışmalarda da kendisini göstermektedir. Bazı kuramcılar yapıya ve belirlenime odaklanıp kuramlarını böyle bir perspektifle inşa ederken, sınıfı ve failliği ön plana çıkaran karşı bir gelenek ise, insan eylemine/sınıf failliğine bir çağrı yapar ve toplumsal özgürleşmenin ancak bu perspektiften mümkün olabileceğinin altını çizer.

Gerald Cohen ve Perry Anderson gibi Thompson eleştirmeleri, Thompson’ın sınıfı kültür ve bilinç nosyonları üzerinden ele aldığını ve bu durumun yapısal belirlenimleri görmezden gelen iradeci/öznelci bir perspektifte ifadesini bulduğunu dile getirir. Buna karşın Thompson’ın tarihsel belirlenimlerle süreci karşı karşıya getiren

düalist anlayıştan kopmaya yönelik kuramsal bir çaba içerisine girdiği söylenebilir. Üretim araçlarına göre alınan konum ve üretim ilişkileri çerçevesinde oynanan rol bireyleri bir araya getirir ve sınıf konumlarını karakterize ederek deneyimin ön koşullarını oluşturur. Sınıflar kendisini oluşturmadan önce sınıf mücadelesi vardır. Sınıflar ise, sınıf bilincinin keşfi, deneyimler ekseninde sınıfın diğer sınıflarla olan çıkar çatışmalarının farkına varması ve mücadele aracılığıyla oluşur. Yapılar tarihsel süreç içerisinde, bireyleri belirli sınıf konumlarına ayırıştırarak kendilerini sunarlar. Belirli bir sınıf konumunda bulunan ve deneyimlerinin hammaddesi sınıf konumları tarafından koşullandırılan insan toplulukları ise deneyim, kültür ve yaşam pratikleri ekseninde kendilerini sınıf olarak oluştururlar. “Thompson'ın eleştirmenleri yapıları, süreçlere karşı ya da süreçlerin içinde görünürken, Thompson süreçlerin yapısallığını görmektedir” (Wood, 2016). Dolayısıyla Thompson'a göre bir yanda sınıf bir yanda donuk yapılar yoktur, ilişkisel bir süreç olarak sınıf oluşumları vardır. İlişkisel bir süreç olarak sınıf kuramıyla özne-belirlenim, sınıf-yapı, praksis-tarihsel zorunluluk düalizmlerini aşan Thompson, Marksist sınıf kuramına büyük bir zenginlik katmıştır.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (1987). *John Lewis'e cevap*. Verso.
- Althusser, L. (2002). *Marx için*. İthaki Yayınları.
- Anderson, P. (1964). Origins of the present crisis. *New Left Review*, 23(I), 26-53.
- Engels, F. (1976). *Louis Bonaparte'in 18 brumaire'i*. Sol Yayınları.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin sonuçları*. Ayrıntı Yayınları.
- Gökberk, M. (1997). *Kant ile Herder'in tarih anlayışları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1999). *Tarih üzerine*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Kaye, J. H. (2009). *İngiliz marksist tarihçiler*. İletişim Yayınları.
- Lukács, G. (1998). *Tarih ve sınıf bilinci*. Belge Yayıncılık.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*. Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2017). *Komünist parti manifestosu*. İleri Kitaplığı Yayıncılık.
- Nairn, T. (1964). The nature of the labour party (Part I). *New Left Review*, 27(I), 38-65.
- Öngen, T. (1994). *Prometheus'un sönmeyen ateşi günümüzde işçi sınıfı*. Alan Yayıncılık.
- Poulantzas, N. (2013). Büyük Britanya'da marksist politik teori. İçinde J. Martin (Der.), *Poulantzas kitabı seçme yazılar*. Dipnot Yayınları.
- Selik, M. (1982). *Marksist değer teorisi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Thompson, E. P. (1965). The peculiarities of the English. *Socialist Register*, 2, 311-362.
- Thompson, E. P. (1976). Romanticism, moralism, and utopianism: The case of William Morris. *New Left Review*, 99(I), 83-111.
- Thompson, E. P. (1981). *The poverty of theory & other essays*. Merlin Press.
- Thompson, E. P. (1994). *Teorinin sefaleti*. Alan Yayıncılık.
- Thompson, E. P. (2004). *İngiliz işçi sınıfının oluşumu*. İletişim Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. Bilgesu Yayıncılık.

Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum cilt 1*. Yarıın Yayınları.

Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm demokrasiye karşı*. Yordam Yayınları.

Wright, E. O. (2015). *Understanding class*. Verso.